

Izvorni naučni rad

UDK 26(497.16)“1918/1941“

František ŠÍSTEK (Prag)

Institut za istoriju Češke akademije nauka

Historický ústav Akademie věd ČR, Prag

frantsistek@volny.cz

JEVREJI U CRNOJ GORI U MEĐURATNOM PERIODU (1918–1941)¹

U međuratnoj Crnoj Gori, prema zvaničnim statistikama živjelo je 35 (1921) – 56 (1931) osoba jevrejske vjeroispovijesti. Jevreji su tada uglavnom dolazili iz drugih krajeva jugoslovenske države i bili su teritorijalno disperzirani, dok se jednim dijelom radilo o potomcima jevrejskih porodica nastanjenih u Boki Kotorskoj već od 19. vijeka. Pored komparativne analize demografskih podataka, članak razmatra pitanje vjerske jurisdikcije nad crnogorskim Jevrejima, koji su smatrani za pripadnike Dubrovačke jevrejske opštine. Na kraju prikazuje neke karakteristične životne i profesionalne trajektorije pojedinih Jevreja i Jevrejki koji su živjeli u međuratnoj Crnoj Gori i ostavili tragove u istorijskim izvorima.

Ključne riječi: Jevreji, Crna Gora, međuratni period 1918–1941, demografija, Kraljevina SHS, Jugoslavija, vjerske i nacionalne manjine, judaizam

Nakon raspada Austro-Ugarske i prisajedinjenja Crne Gore Srbiji, odnosno Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, krajem 1918. prostor današnje Republike Crne Gore našao se u jednoj državnoj cjelini, iako bez vlastitog političkog subjektiviteta. Pored dominantnih populacija pravoslavne, islamske i katoličke vjeroispovijesti, u Crnoj Gori živjeli su u međuratnom periodu (1918–1941) takođe malobrojni, teritorijalno disperzirani i u istorijskim izvorima gotovo neprimjetni Jevreji. S obzirom na kasnije događaje i tendencije vezane za Drugi svjetski rat – holokaust, antisemitizam, proganjanje i spaša-

¹ Ovaj tekst je nastao kao rezultat standardnog grantovskog projekta br. 20-02699S „Jevreji u Crnoj Gori: od nevidljivosti do zajednice“, finansiranog Grantovskom agencijom Češke republike (GA ČR) / Tento text vznikl v rámci standardního grantového projektu č. 20-02699S „Židé v Černé Hoře: od neviditelnosti k obci“, financovaného Grantovou agenturou České republiky (GA ČR).

vanje Jevreja, kao i aktivno učešće mnogih od njih u Narodnooslobodilačkoj borbi naroda Jugoslavije pod vođstvom komunista – važno je da odgovorimo na nekoliko pitanja vezanih za međuratni period koja do sada nisu sasvim razjašnjena. Da li je bilo domaćih Jevreja u Crnoj Gori koji su u toj zemlji bili trajno nastanjeni? Koliko ih je bilo, u kojim mjestima su živjeli? Ko su bili ovi Jevreji, odakle su došli, da li su pripadali nekoj od zvaničnih jevrejskih vjerskih zajednica? Kako su živjeli i čime su se bavili? Koliko Jevreja se nalazilo u Crnoj Gori u vrijeme okupacije Kraljevine Jugoslavije na proljeće 1941? Kakva je bila njihova dalja sudbina?

Ukoliko zanemarimo dugo rašireno opšte uvjerenje da u međuratnoj Crnoj Gori Jevreja jednostavno nije bilo, što bi opravdavalo tezu o „antisemitizmu bez Jevreja“² u vrijeme italijanske i njemačke okupacije, podatke o broju crnogorskih Jevreja u godinama prije Drugog svjetskog rata u dosadašnjoj literaturi nalazimo vrlo sporadično. Prema historičaru balkanskih genocida u 20. vijeku Paulu Mojzesu, koji svoj zaključak bazira na zvaničnim podacima jugoslovenske provenijencije iz 50-ih godina 20. vijeka, „samo oko trideset Jevreja živjelo je u Crnoj Gori prije Drugog svjetskog rata. Taj broj se povećao kad su neki Jevreji iz Srbije i Bosne i Hercegovine izbjegli u Crnu Goru. Italijanske okupacione snage nisu dirale lokalne Jevreje, ali su pohapsile izbjeglice i deportirale ih u logore Kavaja i Sijak u Albaniji, odkud su kasnije prevezeni do logora u Italiji“ (Mojzes, 2011: 93, prema *Zločini fašističkih okupatora*, 1952: 131).

Najkonkretnije podatke o broju Jevreja u Crnoj Gori uoči Drugog svjetskog rata kao i broju onih koji su tokom rata nastradali nalazimo u cjelovitom pregledu ove problematike Jaše Romana *Jevreji Jugoslavije 1941–1945: Žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata* iz 1980. godine. Napomenimo da ovaj istraživač, koji se sudbinom jugoslovenskih Jevreja u Drugom svjetskom ratu bavio dugo i sistematično, i sam upozorava da su podaci koje prezentira uprkos svim naporima ipak samo približno tačni: „Potpuna evidencija o broju jugoslovenskih Jevreja, koji su stradali kao žrtve genocida, ne postoji. U sledećem pregledu dat je prikaz žrtava po pokrajinama, koji je sastavljen na osnovu posleratnih publikacija, malog broja sačuvanih dokumenata i izjava preživelih (...)“ (Romano, 1980: 201). Jaša Romano prikazuje podatke o nastradalim Jevrejima iz Crne Gore komparativno u kontekstu drugih regija Jugoslavije. U čitavoj Jugoslaviji živjelo je 82.242 Jevreja, od kojih je tokom Drugog svjetskog rata poginulo 67.248, dakle, 81,76% ove populacije. Imajući u vidu opšte rašireno uvjerenje koje smo već pominjali – da

² Kovanica „antisemitizam bez Jevreja“ koristi se inače uglavnom kao karakteristika antisemitizma u zemljama Srednje i Istočne Evrope nakon holokausta (Lendvai, 1971).

u Crnoj Gori nije bilo Jevreja – podaci o Crnoj Gori koji slijede izgledaju na prvi pogled gotovo nevjerovatno i neminovno izazivaju istraživačku pažnju. U Crnoj Gori do rata živjelo je prema J. Romanu 30 Jevreja, od kojih je 28 nastradalo, što znači da je procenat žrtava genocida u odnosu na ukupnu populaciju dostigao 93%. Ovaj statistički podatak dobija punu težinu u upoređenju s drugim krajevima zemlje. Po broju Jevreja nastradalih u holokaustu u odnosu na cjelokupnu populaciju, najviše žrtava je Drugi svjetski rat odnio u Bački i Baranji (84,4%), Sloveniji, Međimurju i Prekomurju (86,6%), Sandžaku (86,6%), Srbiji (88%), Makedoniji (90%), Banatu (92,8%) i – Crnoj Gori (93%) (Romano, 1980: 201). U svjetlu ovih podataka, očito je da Crna Gora ne samo što nije bila zemlja bez Jevreja, nego je, ukoliko su ove informacije tačne, upravo u Crnoj Gori holokaust odnio najviše žrtava od svih regija Jugoslavije u odnosu na predratnu jevrejsku populaciju! Ipak, pristupamo ovim statističkim podacima svjesni njihovih ograničenja i nužnosti dalje istoriografske provjere.

Jevreji Crne Gore kao pripadnici Dubrovačke vjerske opštine

Nastanak Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca ujedinio je u jednoj državi dvije velike grupe Jevreja sa posebnim istorijskim, kulturnim, jezičkim i liturgijskim tradicijama: sefardske Jevreje s prostora nekadašnje Osmanske carevine i aškenaske Jevreje iz južnih provincija Habsburške monarhije. U Bosni i Hercegovini, koju je Austro-Ugarska okupirala 1878, suživot domicilnih sefardskih Jevreja sa novopridošlim aškenaskim Jevrejima sa sjevera započeo je već nekoliko decenija ranije (Freidenreich, 2001: 5). Hariett Pass Freidenreich u svojoj monografiji o jugoslovenskim Jevrejima upoređuje razlike između Sefarda i Aškenaza sa razlikama između Srba i Hrvata u istoj državi. Među Jevrejima, zaključuje ova istraživačica, kao uostalom i među njihovim jugoslovenskim sugrađanima, postojale su značajne međusobne specifičnosti i regionalne varijacije (Freidenreich, 2001: 7–8).

Samo nekoliko mjeseci nakon nastanka Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, 1. jula 1919. u Osijeku održan je Osnivački Kongres Saveza jevrejskih vjeroispovjednih opština (SJVO), koji je trebalo da ujedini u mnogo čemu vrlo različite jevrejske opštine na teritoriji nove države i postane krovna organizacija svih jugoslovenskih Jevreja, prilagođena novim vremenima (Popović, 1997: 44). Na početku svog postojanja SJVO okupljao je 117 lokalnih organizacija (jevrejskih vjerskih opština) od kojih su 12 činile zasebne organizacije ortodoksnih Jevreja (Barišić, 2006: 74). Pravila SJVO-a Ministarstvo vjera Kraljevine SHS odobrilo je tek nakon dvije godine, 25. avgusta 1921. Za sjedište Saveza jevrejskih vjeroispovjednih opština u Kraljevini Srba, Hrvata

i Slovenaca određen je glavni grad Beograd, koji je istovremeno predstavljao jedan od tri grada nove države (zajedno sa Zagrebom i Sarajevom) sa najvećim i najaktivnijim jevrejskim zajednicama (Popović, 1997: 45).

Sve do Vidovdanskog ustava izglasanog u skupštini Kraljevine SHS 28. juna 1922. u novoj ujedinjenoj državi zadržan je privremeno dosadašnji status vjerskih zajednica koji je bio na snazi u pojedinim krajevima prije ujedinjenja. Vidovdanskim ustavom garantovana je ravnopravnost svih konfesija, od kojih ni jedna nije bila privilegovana ili državna, ali je istovremeno osiguravao da vjerske zajednice budu čvrsto vezane za državu. Zakon o vjerskoj zajednici Jevreja u Kraljevini Jugoslaviji proglašen je 13. decembra 1929. Urađen je po ugledu na Zakon o organizaciji izraelitske vjerske zajednice u Hrvatskoj iz 1906. godine, kada je Hrvatska sačinjavala sastavni dio Habsburške carevine (čitav tekst zakona iz 1929. donosi Freidenreich, 2001: 232–238). Na osnovu zakona iz 13. decembra 1929. formirane su dvije posebne organizacije – pored glavnog Saveza jevrejskih vjeroispovjednih opština uspostavljeno je takođe Udruženje ortodoksnih jevrejskih vjeroispovjednih opština (Popović, 1997: 123–4). 1930. godine u Jugoslaviji postojalo je 114 jevrejskih vjerskih opština: 70 aškenaskih-neoloških (od kojih se 76 nalazilo u Hrvatskoj ili Vojvodini), 38 sefardskih (od kojih 35 u Srbiji, Bosni i Hercegovini, Makedoniji i Dalmaciji) i 6 aškenaskih-ortodoksnih opština (sve osim jedne u Vojvodini) (Freidenreich, 2001: 70).

Zakon o vjerskoj zajednici Jevreja u Kraljevini Jugoslaviji regulisao je istovremeno prilike za jevrejsku vjersku nastavu u svim državnim školama i problematiku slavljenja jevrejskih praznika za državne službenike, pripadnike vojske i studente. Vlada je donošenjem ovog zakona u pravnom smislu priznala legitimitet Saveza jevrejskih opština na nivou Jugoslavije kao i svih njegovih organizacionih komponenata. Jevreji su njime dobijali zaštitu kao vjerska manjina i dobili sve privilegije u kojima su uživali i pripadnici ostalih zvanično priznatih konfesija (Freidenreich, 2001: 71). Ipak, glavnu ulogu u svakodnevnom životu jugoslovenskih Jevreja imale su lokalne jevrejske zajednice. Zajednicu su obično sačinjavali svi Jevreji koji su živjeli u nekom gradu i njegovoj okolini. U nekim slučajevima se dešavalo da su u istom mjestu funkcionisale i koegzistirale dvije ili čak tri različite jevrejske zajednice (sefardska, aškenaska i ortodoksna). Svaka jevrejska zajednica predstavljala je iz pravnog gledišta zvanično priznatu instituciju, čije je funkcionisanje regulisano vlastitim statusom koji je morao biti odobren od strane države. „Članstvo u jednoj takvoj zajednici bilo je po zakonu obavezno za sve pripadnike jevrejske vjere nastanjene u državi. Učlanjenje u zajednicu nije se moralo naplaćivati. (...) Napuštanje zajednice bilo je moguće samo u slučaju konverzije prema drugoj religiji ili preseljenja na drugo mjesto. (...) Svi članovi morali

su da zajednici plate godišnji vjerski porez, kao i razne druge takse za ritualne potrebe. (...) Obavezan karakter članstva u zajednici i plaćanja nije predstavljao nikakvu specifičnost jevrejske zajednice u Jugoslaviji, nego je više reflektovao preovladajuću situaciju svih priznatih vjerskih zajednica zemlje u kojoj je vjerska pripadnost važila za opšte pravilo. U međuratnoj Jugoslaviji bilo je doduše moguće da se čovjek izjasni da ne pripada ni jednoj konfesiji, ali do toga je dolazilo vrlo rijetko. Prema popisu iz 1921, 1381 osoba u cijeloj Jugoslaviji bilo je zvanično „bez konfesije“, uključujući 93 takvih slučajeva u Zagrebu, 65 u Beogradu i 16 u Sarajevu“, rezimira Hariett Pass Freidenreich (Freidenreich, 2001: 71). Jugoslovenska jevrejska zajednica predstavljala je iz formalnog gledišta vjersku strukturu priznatu sa strane države, izgrađenu prema srednjoevropskom modelu kako se oblikovao u zemljama nekadašnje Habsburške monarhije. Članstvo je bilo obavezno za svakog Jevreja. Svi koji su bili ekonomski sposobni morali su redovno naplaćivati vjerski porez (Freidenreich, 2001: 96).

Iz svega gore navedenog, očito je da su i Jevreji koji su živjeli na teritoriji današnje Crne Gore u vrijeme međuratne jugoslovenske monarhije morali makar formalno pripadati nekoj lokalnoj jevrejskoj zajednici ili zajednicama. Međutim, poznato je da u Crnoj Gori, sve do početka 21. vijeka kada je nekoliko godina nakon obnove samostalnosti na majskom referendumu o državnom statusu iz 2006. osnovana Jevrejska zajednica Crne Gore, nije u moderno doba nikad ranije postojala posebna jevrejska zajednica sa sjedištem u nekom od crnogorskih gradova. Istraživanja hrvatskog historičara Bernarda Stullija, objavljena u monografiji *Židovi u Dubrovniku*, pokazala su da su malobrojni Jevreji Boke Kotorske, Crnogorskog primorja i značajnog dijela kontinentalne Crne Gore s gradovima poput Cetinja, Podgorice i Nikšića kontinualno spadali pod jurisdikciju dubrovačke jevrejske opštine, i to ne samo u međuratnoj Kraljevini SHS, odnosno Kraljevini Jugoslaviji, nego i u poslijeratnoj socijalističkoj federaciji, sve do njenog raspada početkom 90-ih godina 20. vijeka.

Podsticaj za formiranje jedne moderne vjerske opštine, koja je obuhvatala najjužniji dio primorskih posjeda Habsburške monarhije na Jadranu i više nije predstavljala tradicionalnu gradsku opštinu u uskom smislu riječi nego je obuhvatala znatno veću teritoriju na kojoj su živjele pored samog gradskog centra manje grupe Jevreja ili pojedinci u broju manjih mjesta, pružio je austrijski zakon o jevrejskim vjerskim zajednicama od 21. marta 1890. (Stulli, 1989: 62). U pokrajini Dalmaciji, pomenuti zakon je regulisan posebnom naredbom od 8. februara 1892. Na osnovu ove naredbe teritorija Dalmacije u smislu jurisdikcije jevrejskih vjerskih opština podijeljena je između samo dvije zajednice. Dubrovačka jevrejska zajednica obuhvatala je kotare Dubrovnik, Korčula i Kotor, dok

je zadarskoj jevrejskoj zajednici pripao čitav ostali prostor sjeverno s kotarima Metković, Split, Šibenik i Zadar (Stulli, 1989: 62). „Time je Dubrovačka židovska općina i zakonski prestala biti lokalna dubrovačka općina i potvrđena je njena šira teritorijalna jurisdikcija“ (Stulli, 1989: 64).

Tokom 19. i početkom 20. vijeka, broj Jevreja nastanjenih u Boki Kotorskoj i na Crnogorskom primorju postepeno se povećavao. Radilo se o efektu šireg procesa, koji je prema Stulliju bio karakterističan za čitavo razdoblje habsburške vladavine. Dalmatinski Jevreji sve su manje bili koncentrisani u nekoliko važnijih gradova poput Dubrovnika, Splita i Zadra. Nakon sticanja punih građanskih prava kao i zbog otvaranja novih trgovačkih i drugih poslovnih mogućnosti u nizu manjih gradova na jadranskoj obali, Jevreji su se počeli nastanjivati i u mnogim drugim mjestima. Stulli donosi sljedeće podatke koje zbog historijskog konteksta navodimo u cijelini, uključujući i mjesta izvan današnje crnogorske teritorije: „Prema popisu iz 1880. g. bilo je Židova u Benkovcu 1, Budvi 3, Hercegovom 4, Kotoru 17, Metkoviću 6, Splitu 155, Šibeniku 4, te u Zadru 26. Prema popisu iz 1910. g. bilo ih je u Blatu (na otoku Korčuli) 8, Budvi 20, Hercegovom 20, Kotoru 72, Perastu 12, Makarskoj 5, Metkoviću 4, Sinju 6, Splitu 159, Trogiru 1, Supetru (na otoku Braču) 2, Šibeniku 35, Visu 5, te u Zadru 55. Uočljiva je znatna koncentracija na najjužnijem dijelu pokrajine Dalmacije, tj. u Boki Kotorskoj i u Crnogorskom primorju, gdje je skupina narasla na 124 osobe, prestigavši brojčano Dubrovnik“ (Stulli, 1989: 69). Melita Švob stavlja ovaj migracijski proces u sljedeći kontekst: „Naseljavanje Židova u Dalmaciji od početka je bilo vezano za gradove, za razliku od sjeverne Hrvatske i Slavonije. Tek se kasnije nalaze i u nekim manjim mjestima, ali nikada u velikom broju. Jedino je neko vrijeme bio povećan broj Židova na jugu tadašnje Dalmacije, u Boki Kotorskoj i Crnogorskom primorju. Na to su utjecale migracije iz Bosne i Hercegovine i dobre trgovačke veze“ (Švob, 2004: 62). Nakon nekoliko decenija u kojima je ova populacija u Boki Kotorskoj i na Crnogorskom primorju bila u porastu tako da je njihov broj prema zadnjem popisu iz vremena Austro-Ugarske bio veći u odnosu na broj Jevreja u samom tradicionalnom središtu zajednice – Dubrovniku, tektonske političke, ekonomske i druge promjene nakon završetka Prvog svjetskog rata uzrokovale su markantnim demografskim padom. Većina Jevreja napustila je ovaj dio jadranske obale nakon raspada Austro-Ugarske 1918, vratila se u zavičaj ili preselila u druge krajeve Kraljevine SHS.

Zahvaljujući recentim, do sada najiscrpnijim istraživanjima moderne historije Jevreja u Boki Kotorskoj (voditelji projekta Marija Kušović i Bogdan Novaković), čiji su rezultati objavljeni u studiji *Jevreji u Kotoru: tragovima arhivskih nalaza u XVI–XX vijeku* iz 2021. godine, danas već raspoložemo naučno obrađenim podacima o jevrejskom stanovništvu Kotora i okoline u

vrijeme habsburške vladavine, uključujući prilično detaljne podatke o jednom broju jevrejskih porodica i pojedinaca koji su se na ovom području trajno ili privremeno nastanili. Među porodice koje su ostavile dublji istorijski trag spada porodica Finzi (Finci) koja se u Kotor doselila iz Trsta prije 1835. godine (*Jevreji u Kotoru*, 2021: 16). „Finzi, značajan kao suosnivač jevrejskog groblja u Škaljarima, posjedovao je kuću u starom gradu Kotoru pod katastarskim br. 314 sve do 1912. godine. Jevrejska porodica Mandel potom kupuje tu istu kuću i u njenom vlasništvu će ostati sve do 1926. godine. Mauricio Moše Mandel, veoma sposoban trgovac, u Kotor se doselio prije 1853. iz Češke. Imao je desetero djece, a bio je i suosnivač jevrejskog groblja u Škaljama. Od splitskih Jevreja koje je sudbina vezala za Kotor, bili su i Jesuruni. (...) Porodica Janni se doselila u Kotor takođe iz Dubrovnika. (...) Od ostalih jevrejskih porodica cijelog XIX vijeka, u Kotoru se pominju sljedeće: Andauer, Tedeschi, Tolentino, Herzer, Linenberger, Löwenschuss, Steiner, Valenzin, Winkler, Werner, Pardo i Popper“ (*Jevreji u Kotoru*, 2021: 17). Pored sefardskih imena kao što su Finzi i Tolentino (najveća dubrovačka jevrejska porodica, čiji pripadnici su se u Kotor doselili iz Splita), u Kotoru su se, dakle, tokom habsburške vladavine nastanjivali i aškenaski Jevreji iz raznih pokrajina srednjovropske carevine poput pripadnika porodice Herzer (iz okoline Zagreba), Linenberger (iz Gradiške u tadašnjoj zapadnoj Ugarskoj, danas austrijska savezna zemlja Burgenland) ili Löwenschuss (iz Černovca u Bukovini, danas Ukrajina). Pored pojedinaca i porodica koji su pripadali jevrejskoj vjeri, bilo je ponekad i konvertita jevrejskog porijekla koji su prešli na katolicizam, dominantnu i uprkos formalnoj ravnopravnosti, društveno ipak najprestižniju konfesiju Habsburške carevine. Potomci jednog dijela ovih porodica živjeli su u Boki Kotorskoj i u međuratnom periodu.

Iz izvora dubrovačke provenijencije koje je istražio Bernard Stulli, proizlazi da u Boki Kotorskoj u kasnoj Habsburškoj monarhiji nije bilo sinagoge, ali je u Kotoru ipak u zadnjim decenijama austro-ugarske vladavine postojao prostor koji su ovdašnji Jevreji koristili za ritualne potrebe. Autori istraživanja o Jevrejima Kotora u 19. vijeku iz 2021. navode prema „usmenom predanju Jevreja Boke Kotorske“ da su se jevrejski vjerski obredi održavali u improvizovanoj sinagogi u starom gradu Kotoru, koja se nalazila na današnjem Trgu od zatvora (*Jevreji u Kotoru*, 2021: 17). U međuratnom periodu, pored Kotora postojala je takođe filijala dubrovačke jevrejske opštine u Herceg Novom (Fischer, 1929: 235). Vjerovatno su već u posljednjim godinama habsburške vladavine i u Herceg Novom održavani jevrejski praznici i obredi na nekoj gradskoj lokaciji koja nam je za sada nepoznata. Sigurno možemo na osnovu dostupnih izvora zaključiti da nije postojala funkcija samostalnog rabina za područje Boke i Crnogorskog primorja.

Kao što je već rečeno, nakon nastanka Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, dosadašnja struktura vjerskih zajednica ostala je netaknuta, što znači da su Boka Kotorska i Crnogorsko primorje dalje smatrani za oblast koja pripada dubrovačkoj jevrejskoj zajednici, isto kao u vrijeme habsburške vladavine. U momentu donošenja novog zakona iz 1929, u Kraljevini Jugoslaviji bilo je ukupno 99 jevrejskih vjerskih opština uz 12 filijala tih opština. Svaki pojedinačni statut jevrejskih opština moralo je odobriti Ministarstvo pravde Kraljevine Jugoslavije. Statut Dubrovačke jevrejske opštine (Pravila izraelske bogoštovne opštine u Dubrovniku) privremeno je odobren 3. septembra 1930. Godine 1938. dolazi do normiranja teritorijalne nadležnosti jevrejskih opština u okviru generalnog arondacionog plana. U slučaju Dubrovačke opštine predloženi su kotari Dubrovnik, Korčula, Ston, Trstenik, Cavtat, Herceg Novi, Budva, Bar, Ulcinj, Kotor, Cetinje, Podgorica, Nikšić, Danilovgrad, Bileća, Trebinje i Ljubinje. „Dubrovačka opština također je inisistirala da je „odvajkada“ vodila matične knjige za većinu tih mjesta, a da joj je navedeno područje dodijeljeno i definitivnim „Pravilima“ što ih je Ministarstvo pravde odobrilo 8. VII. 1936. (Stulli, 1989: 75–6). „Generalno arondacioni raspored“ odobren od Ministarstva pravde 1938. g., a koji je stupio na snagu 1. I. 1939, odredio je da područje Židovske općine Dubrovnik obuhvaća „Dubrovnik, te srezove dubrovački, ljubinski, bilećski, trebinjski, bokokotorski, cetinjski, danilovgradski, nikšićki, barski i podgorički“ (Stulli, 1989: 77).

Godine 1921. Dubrovačka jevrejska opština prema podacima koje je sama zabilježila brojala je ukupno 47 članova i 101 „duša“ (za članove u punom smislu se ovdje očito smatraju osobe koje su plaćale vjerski porez). „Kao tadašnje filijale Dubrovačke općine zabilježene su one u Kotoru, Herceg Novom i Korčuli“ (Stulli, 1989: 78). U statističkim podacima o jevrejstvu Kraljevine SHS iz 1929, koje je u *Jevrejskom almanahu za godinu 5690 (1929–1930)* objavio Leopold Fischer, takođe se pominju filijale u Kotoru, „Ercegnovom“ i Korčuli (Fischer, 1929: 235). U originalu izvještaja Dubrovačke jevrejske opštine upućenog centrali jevrejskih opština u Beogradu 20. februara 1930. navodi sa da opština „broji 95 duša, od kojih 32 plaćaju porez.“ Prema definitivnim rezultatima državnog popisa od 31. marta 1931, objavljenim tek 1938, na teritoriji pod nadležnošću Dubrovačke vjerske opštine bilo je 120 Jevreja u Dubrovniku, 35 u Kotoru, 6 u Trebinju, 19 u Bileći, 13 na Cetinju, 1 u Podgorici, 1 u Kolašinu i 3 u Nikšiću (dakle, ukupno 53 na teritoriji današnje Crne Gore) (Stulli, 1989: 79).

Jevreji u međuratnoj Crnoj Gori u svjetlu popisa stanovništva i drugih statističkih podataka

Dalje statističke podatke o Jevrejima na teritoriji Crne Gore nalazimo u međuratnim jugoslovenskim popisima i nekim zvaničnim publikacijama u izdanju države. Prema prvom popisu stanovništva organizovanom u novoj Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 31. januara 1921, Jevreja po vjeroispovjesti („Izraelićana“) u novoj državi bilo je ukupno 64.746 (*Definitivni rezultati popisa stanovništva 1921*, 1932: 2). Ne smijemo zaboraviti da je nakon bezuslovnog ujedinjenja Crne Gore sa Srbijom u novembru 1918. Crna Gora prestala da postoji u političkom smislu, što je reflektovala teritorijalna raspodjela prostora bivše crnogorske monarhije u okviru nove jugoslovenske države. Novoosvojeni krajevi na kontinentalnom sjeveru koje je Kraljevina Crna Gora dobila u balkanskim ratovima iz 1912–13. godine (crnogorski dio Sandžaka, plavsko-gusinjska oblast, Metohija) u administrativnom smislu odvojeni su od Crne Gore i tretirani zajedno s južnim krajevima poput Kosova i Makedonije („Južne Srbije“) koje je u istim ratovima osvojila Srbija. Istovremeno, Boka Kotorska i Crnogorsko primorje takođe su tretirani posebno, još uvijek u sastavu Dalmacije u istim granicama koje je ova provincija imala u okviru Habsburške carevine. Na sjeveru današnje Crne Gore, prema popisu stanovništva iz 1921. živio je jedan Jevrej u opštini Berane (*Definitivni rezultati popisa stanovništva 1921*, 1932: 85) i dva Jevreja u opštini Pljevlja (*Definitivni rezultati popisa stanovništva 1921*, 1932: 106). Najbliže jevrejske vjeroispovjedne opštine nalazile su se u susjednom srpskom dijelu Sandžaka: u Novom Pazaru (207 na nivou opštine, odnosno 225 u istoimenom okrugu) (*Definitivni rezultati popisa stanovništva 1921*, 1932: 110) i Sjenici (18) (*Definitivni rezultati popisa stanovništva 1921*, 1932: 112). U samoj Crnoj Gori popis iz 1921. bilježi sljedeće podatke o broju pripadnika pojedinih vjerskih zajednica: od ukupno 199.227 stanovnika, bilo je 167.499 pravoslavnih, 8319 rimo-katolika, 32 grko-katolika, 55 evangelika, 23.300 muslimana, 20 izraelićana, 1 drugih, 1 bez konfesije. U Andrijevići živio je jedan Jevrej, u barskom okrugu osam (sedam u gradu Baru, jedan u Mrkojevićima). U Podgorici bilo je šest Jevreja (*Definitivni rezultati popisa stanovništva 1921*, 1932: 122), u okrugu Cetinje takođe šest, od čega pet u gradu Cetinju i jedan u Rijeci Crnojevića (*Definitivni rezultati popisa stanovništva 1921*, 1932: 128). U knjizi Nebojše Popovića *Jevreji u Srbiji 1918–1941*. susrijećemo se s podatkom da u Crnoj Gori u gore navedenom užem smislu koji je korespondirao s tadašnjom administrativnom podjelom i političkom realnošću nije živjelo 20 nego samo 17 Jevreja, koji su sačinjavali svega 0,008% stanovništva (Popović, 1997: 28). Ovu sitnu razliku možemo pripisati činjenici da se Popović ovdje oslanjao na

preliminarni popis stanovništva iz 1921. umjesto gore citiranog definitivnog koji je izašao sa znatnim zakašnjenjem tek 1932. godine (*Prethodni rezultati popisa stanovništva 1921*, 1921: 2–3). U Dalmaciji, koja je uključivala, kao što smo pomenuli, i današnji dio crnogorske jadranske obale između Spiča i Prevlake, popis iz 1921. godine bilježi ukupno 620.432 stanovnika, od čega 314 „Izraelićana“ (*Prethodni rezultati popisa stanovništva 1921*, 1921: 246). U srezu Kotor, od ukupno 35.305 stanovnika, stanovalo je jedanaest Jevreja: pet u Dobroti, četiri u „Ercegnovom“ i dva u gradu Kotoru (*Prethodni rezultati popisa stanovništva 1921*, 1921: 248). U odnosu na posljednje podatke iz vremena austro-ugarske vladavine (1910), prema kojima je u Boki Kotorskoj i na Crnogorskom primorju jevrejsko stanovništvo brojalo preko 120 osoba, prelazak ovih oblasti pod vlast Beograda umjesto Beča očito je rezultirao jednim naglim demografskim slomom i bukvalnim desetkovanjem ove jevrejske populacije koja je do tada bila u usponu. Da rezimiramo, na teritoriji današnje Republike Crne Gore prema rezultatima prvog jugoslovenskog popisa stanovništva iz 1921. godine živjelo je ukupno 35 Jevreja po vjeroispovijesti.

Prema odredbi o podjeli Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca na 33 oblasti od 28. aprila 1922. dotadašnja Crna Gora (bez krajeva pripojenih nakon balkanskih ratova i bez Boke Kotorske) nazvana je Zetska oblast. 3. oktobra 1929, nakon što je kao odgovor na krizu parlamentarnog političkog sistema uvedena lična diktatura kralja Aleksandra, Zetska oblast postaje Zetska banovina. Kao jedna od ukupno devet banovina uspostavljenih u okviru administrativnog preuređenja države dobija znatno proširene granice. Pored čitave predratne teritorije Kraljevine Crne Gore iz 1914, Zetskoj banovini su takođe pripale Boka Kotorska s Crnogorskim primorjem, južna Dalmacija s Dubrovnikom sve do Kleka, dio Hercegovine do rijeke Neretve s gradovima Trebinjem, Gackom, Bilećom, Nevesinjem, Stocem, Ljubijom i Čapljinom, fočanski srez sa Fočom i Kalinovnikom, srbijanski dio Novopazarskog sandžaka sa gradovima Prijepolje, Priboj, Nova Varoš, Sjenica i Novi Pazar, Raška, Kosovska Mitrovica i Ivanjica koja je prije balkanskih ratova pripadala Srbiji (*Almanah-šematizam Zetske banovine*, 1931: 53).

Sljedeći popis stanovništva u Kraljevini Jugoslaviji, kako se dotadašnja Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca zvala od 3. septembra 1929. godine, obavljen je 31. marta 1931. Definitivni rezultati objavljeni su zvanično tek 1938. godine. Prema ovom popisu u Zetskoj banovini, od ukupnog broja 925.516 stanovnika, bilo je 610 Jevreja, od čega 507 sefardskih Jevreja, 100 aškenaskih i 3 ortodoksna, koji su zajedno sačinjavali 0,065% stanovništva (Popović, 1997: 32). U Kraljevini Jugoslaviji, živjelo je 68.405 pripadnika „izraelitske (jevrejske) vjeroispovijesti“, što je sačinjavalo oko 0,5% cjelokupne popu-

lacije. Podatke posvećene Jevrejima nalazimo na samom početku knjige, uz sljedeću napomenu: „Zanimljivo je istaći da stanovništvo izraelitskih konfesija živi skoro isključivo u gradskim opštinama, odnosno u većim mestima“ (*Definitivni rezultati popisa stanovništva 1931*, 1938: VIII). U okviru Zetske banovine, znatniju koncentraciju Jevreja koja je brojala više od sto ljudi popis je zabilježio samo u srezovima Deževa (Novi Pazar) (249), Dubrovnik (120) i Kosovska Mitrovica (109). Izvan teritorije današnje Crne Gore, u Zetskoj banovini su Jevreji još živjeli u Bileći (19), Đakovici (6), Foči (4), Nevesinju (1), Peći (2), Priboju (1), Sjenici (28), Studenici (3), Štavicima (6) i Trebinju (6). Na teritoriji današnje Crne Gore popis iz 1931. bilježi prisustvo Jevreja u cetinjskom srezu (13 od ukupno 27.496 stanovnika), kolašinskom (1 od 15.826), kotorskom (35 od 38.989), nikšićkom (3 od 37.196), pljevaljskom (3 od 33.196) i podgoričkom (1 od 42.904) – ukupno 56 Jevreja (*Definitivni rezultati popisa stanovništva 1931*, 1938: XII). Za razliku od prethodnog popisa iz 1921, u glavnom dijelu objavljenog popisa Jevreji nisu više za razliku od pravoslavnih, rimokatolika, evengelika, ostalih hrišćana i pripadnika islamske vjeroispovijesti tretirani kao posebna kategorija nego su svrstani u rubriku „drugo, bez konfesije i nepoznato“. Teško se branimo subjektivnom osjećaju da ovakvo svrstavanje Jevreja uz „druge, bez konfesije i nepoznate“ na neki način nagovještava buduće poistovjećivanje Jevreja sa ateistima, komunistima, Ciganima i drugim nepoželjnim grupama do kojeg će doći samo nekoliko godina kasnije tokom Drugog svjetskog rata, sa nama već poznatim tragičnim posljedicama. S obzirom na prethodne podatke vezane za Jevreje u Crnoj Gori i njenoj geografskoj okolini, zaključujemo da su upravo Jevreji sačinjavali znatan ili najveći dio „drugih“ iz pomenutih statističkih tablica. Iako je Crna Gora bila poznata po visokom broju pripadnika komunističkog pokreta, ipak su slučajevi da se neko otvoreno deklarirao kao ateist i bio zabilježen kao takav bili vrlo rijetki. U međuratnoj Jugoslaviji, iz formalnog gledišta, bez obzira na stepen religijske identifikacije, subjektivne osjećaje i nivo učešća u vjerskom životu, gotovo svi građani smatrani su za pripadnike jedne od priznatih vjerskih zajednica. U cijeloj Zetskoj banovini u martu 1931. živjelo je ukupno 639 „drugih“, od čega 18 u glavnom gradu Banovine, Cetinju (*Definitivni rezultati popisa stanovništva 1931*, 1938: 116). U deževskom srezu (Novi Pazar) nalazimo 249 „drugih“ – ovaj broj je identičan broju Jevreja, slično kao u slučaju Sjenice (*Definitivni rezultati popisa stanovništva 1931*, 1938: 121). U Kotorском srezu nalazimo 39 „drugih“, od čega 1 u Budvi, 18 u Hercegovom, 10 u samom Kotoru, 1 u Lušnici, 2 u Muo, 2 u Prčnju (*Definitivni rezultati popisa stanovništva 1931*, 1938: 118), 1 u Risnu i 3 u Tivtu. U Nikšiću susrijećemo troje „drugih“ (*Definitivni rezultati popisa stanovništva 1931*, 1938: 119), u Pljevljima takođe troje, dok je u Podgorici samo jedan čovjek bio zabilježen

kao „drugi“. Ovi podaci se tačno poklapaju sa posebnom statistikom o broju pripadnika izraelitske konfesije s početka iste knjige koju smo već razmatrali (*Definitivni rezultati popisa stanovništva 1931*, 1938: 120).

Neke druge podatke o broju i boravištu Jevreja na teritoriji Zetske banovine (navodno prema stanju zatečenom 1. maja 1931) koji se doduše više poklapaju sa rezultatima popisa iz 1921. nego 1931. nalazimo u publikaciji *Ilustrovani zvanični Almanah – šematizam Zetske banovine* u izdanju Kraljevske banske uprave Zetske banovine na Cetinju (dalje ćemo za ovu publikaciju koristiti uobičajeni skraćeni naziv *Šematizam*). Zetska banovina imala je površinu 30.741 kilometra kvadratnih sa 782.972 stanovnika, od čega 450.691 pravoslavnih, 109.469 rimokatolika, 93 grkokatolika, 154 evangelika, 221.686 muslimana i 508 Jevreja. Pripadnika drugih konfesija bilo je prema popisu 368, dok samo 3 osobe (2 u Boki i 1 na Cetinju) zvanično nisu pripadale ni jednoj konfesiji (*Almanah – šematizam Zetske banovine*, 1931: 54). Podjela po srezovima opet pokazuje da je većina Jevreja Zetske banovine živjela izvan teritorije Crne Gore, posebno u deževskom srezu (Novi Pazar) – 207, u dubrovačkom (109) i kosovsko-mitrovičkom srezu (104). Na teritoriji današnje Crne Gore nalazimo 8 Jevreja u barskom srezu, 1 u beranskom, 2 u pljevaljskom, 6 u podgoričkom, 6 u cetinjskom i 11 u bokokotorskom srezu, ukupno 34 Jevreja. Pada u oči da se radi o praktično identičnom broju pripadnika ove konfesije ukupno i po srezovima koji je pokazao prvi popis nakon ujedinjenja održan deset godina ranije, sa izuzetkom jednog Jevrejina iz Andrijevice koji se u *Šematizmu* više ne pominje. Nameće se pitanje da li su ovdje jednostavno reciklirani podaci iz popisa 1921. ili se do ovoga broja došlo nekim drugim metodom. Izvan teritorije Crne Gore u današnjim granicama i tri već pomenuta sreza sa najvećom koncentracijom jevrejskog stanovništva, Jevreji su u okviru Zetske banovine prema *Šematizmu* iz 1931. godine takođe živjeli u nekim mjestima Hercegovine i Sandžaka: gatačkom srezu (6), korčulanskom (2), nevesinjskom (3), sjeničkom (18), stolačkom (5), trebinjskom (12) i fočanskom srezu (8) (*Almanah – šematizam Zetske banovine*, 1931: 54). Podaci o maternjem jeziku ne pružaju nikakve indikacije vezane za Jevreje, koji su mogli govoriti raznim maternjim jezicima, prije svega dominantnim „narodnim“ jezikom (pod ovim pojmom su ovdje zajedno tretirani srpskohrvatski i slovenački), vjerovatno i njemački, neki mađarski... *Šematizam* pored već navedenih jezika takođe posebno bilježi broj govornika češkog ili slovačkog, rusinskog (ukrajinskog), „arnautskog“, turskog, rumunskog i italijanskog. Podaci o broju korisnika jidiš i ladino, tradicionalnih jezika značajnog dijela aškenaskih i sefardskih Jevreja, nisu posebno obrađeni. Korisnika drugih jezika pored onih koji su nabrojani po imenu bilo je u Zetskoj banovini ukupno 1871 (*Almanah – šematizam Zetske banovine*, 1931: 55).

Šematizam za Zetsku banovinu iz 1931. pored statističkih pruža i neke dragocjene podatke o Jevrejima koji su bili zapošljeni u državnoj administraciji, školstvu i drugim važnim segmentima za funkcionisanje Zetske banovine. Međuratna jugoslovenska država uvažavala je jevrejske vjerske običaje i praznike i izlazila je u susret njihovim potrebama u slučaju državnih službenika i pripadnika vojske. Na osnovu jugoslovenskog zakona o praznicima iz 17. januara 1929, država je i na nivou banovine priznavala pravo na vjerske praznike državnim službenicima pravoslavne, rimokatoličke, grkokatoličke, evangeličke, muslimanske i jevrejske vjeroispovijesti. Jevreji u državnoj upravi Zetske banovine (pisani sa malim „j“ – jevreji u vjerskom smislu) imali su pravo da praznuju praznik Pasha (prva dva i posljednja dva dana), Roš-Ašana (jevrejska Nova godina, dva dana), Jom Kipur (dan i po) i Ševuot (dva dana) (*Almanah – šematizam Zetske banovine*, 1931: 394). U odjeljku posvećenom vjerezakonskim vlastima, nalazimo podatke o ustrojstvu srpsko-pravoslavne, rimo-katoličke i islamske zajednice. Struktura manjih vjerskih organizacija čiji su pripadnici, iako u prilično malom broju, takođe živjeli na teritoriji Zetske banovine, kao što su pored Jevreja bili na primjer evangelici, nije u *Šematizmu* razmatrana (*Almanah – šematizam Zetske banovine*, 1931: 503).

Životne i profesionalne trajektorije pojedinih Jevreja u međuratnoj Crnoj Gori

U *Šematizmu* nalazimo takođe nekoliko nesumnjivo jevrejskih imena, što nam nakon neophodnih ali ipak bezličnih statističkih podataka omogućava da upoznajemo fragmente životnih i profesionalnih trajektorija pojedinih Jevreja u međuratnoj Crnoj Gori. Hariett Pass Freidenreich u monografiji *The Jews of Yugoslavia* sumirizira problematiku jevrejskih prezimena u Jugoslaviji u prvoj polovini 20. vijeka. Repertoar sefardskih imena, što posebno važi za prezimena, bio je relativno mali, stabilan i prepoznatljiv (Altarc, Papo, Levi, Albahari, Danon, Kabiljo, Kamhi itd.). U slučaju aškenaskih Jevreja, broj prezimena je bio znatno veći, ali su ipak imale neke zajedničke crte. Većinom se radilo o prezimenima njemačkog (ili jidiš) i mađarskog porijekla, uz neke slovenske, pretežno češke i poljske primjese. U jugoslovenskom kontekstu postojao je, dakle, pored sefardskog poseban i prepoznatljiv repertoar „tipičnih“ jevrejskih aškenaskih prezimena (Freidenreich, 2001: 23). Do mijenjanja jevrejskih imena i njihova prilagođavanja južnoslovenskoj jezičkoj okolini u međuratnom periodu za razliku od nekih drugih evropskih država praktično nije dolazilo (Freidenreich, 2001: 39). To omogućava da u *Šematizmu* identifikujemo nekoliko osoba jevrejskog porijekla, što nam u nekoliko slučajeva pruža „odskočnu dasku“ za dalja istraživanja.

U dijelu posvećenom novčanim zavodima, na mjestu predsjednika Upravnog odbora Novopazarske banke nalazimo Samuela Konfortija, sa prezimenom tipičnim za novopazarske Jevreje (*Almanah – šematizam Zetske banovine*, 1931: 410). U okviru Okružnog suda u Kotoru, kao jedan od četiri sudije pominje se Abram Tolentino, nosilac imena otprilike toliko tipičnog za dubrovačke Jevreje kao što je prezime Konforti bilo tipično za Jevreje Sandžaka (*Almanah – šematizam Zetske banovine*, 1931: 411). Ogranak ove porodice doselio se sredinom 19. vijeka u Kotor preko Splita. Pretpostavljamo da se u ovom slučaju najverovatnije radilo o Abramu Tolentino, rođenom 1. jula 1857. godine, koji je u vrijeme habsburške vladavine radio kao carinski agent u Kotoru, gdje je i umro 22. aprila 1935. Njegov brat Izak Sabato, rođen 1845. u Dubrovniku, bio je u Austro-Ugarskoj sekretar na kotorskom Sudu (Isacco Tolentino, segretario di consiglio presso I.I.R. Tribunale di Cattaro) (*Jevreji u Kotoru*, 2021: 24–5).

U okviru Tehničkog odjeljenja banovinske uprave na Cetinju, kao tehnički savjetnik Otsjeka za mostove, putove i željeznice pominje se Emil I. Kon (*Almanah – šematizam Zetske banovine*, 1931: 480). Njegovo ime lako je povezati sa nastavnicom Cetinjske gimnazije, prof. dr Marijom Kon (*Almanah – šematizam Zetske banovine*, 1931: 458). Dr Marija Kon ostavila je primjetan trag u istoriji. Rođena je kao Marie Bergmann u Hadžićima kod Sarajeva 15. januara 1894. Njen otac, aškenaski Jevrej iz Beča, bio je u habsburškoj Bosni i Hercegovini zaposlen u Upravi željeznica. Marija i njena sestra Berta bile su prve djevojke koje su upisane na mostarsku Veliku gimnaziju i nekoliko godina kasnije prve koje su u Bosni i Hercegovini završile srednju školu. Nakon studija slavistike i germanistike na Univerzitetu u Beču, Marija je 1916. godine postala druga žena iz Bosne i Hercegovine koja je na nekom univerzitetu odbranila doktorsku disertaciju.³ Udala se za inženjera Emila Kona. U međuratnom periodu predavala je u gimnazijama u Mostaru, na Cetinju i u Sarajevu. Početak Drugog svjetskog rata zatekao ju je u Sarajevu. Nakon internacije na ostrvu Rab, 1943. pristupila je Narodnooslobodilačkom pokretu. Postala je direktorica gimnazije u Glini na partizanskoj teritoriji. Nakon rata predavala je ponovo u gimnazijama u Mostaru i Sarajevu do 1950, kada postaje suosnivačica Katedre za njemački jezik i književnost na Univerzitetu u Sarajevu. Do penzionisanja 1967. radila je kao profesorica moderne njemačke književnosti. Smatra se za utemeljivačicu bosanskohercegovačke germanistike. Umrla je 9. augusta 1987. godine u Sarajevu u 93. godini života. Cetinjska gimnazija, glavna srednja škola u nekadašnjoj prijestonici male ali nezavisne

³ Neki autori navode da je Marija Bergmann bila uopšte prva žena iz Bosne i Hercegovine koja je dobila doktorsku titulu. Međutim, Zofie Kavecka (Kawecka), rođena u Tuzli 1888, doktorirala je već 1911. u Krakovu na Jagielonskom univerzitetu (Lis, 2021: 74).

kraljevine koja je nakon 1929. postala sjedište relativno prostrane banovine, bila je široko poznata po kvalitetnom nastavničkom kadru. Mnogi crnogorski intelektualci, kulturni stvaraoci, revolucionari, vođe partizanskog pokreta, političari i diplomate kasnije Titove Jugoslavije stekli su formativan dio svog obrazovanja upravo u ovoj ustanovi. Jedan od nekadašnjih studenata Cetinjske gimnazije, kasniji komunistički revolucionar, visoki partijski i državni funkcioner Svetozar Vukmanović Tempo (1912–2000), zabilježio je pozitivnu uspomenu na profesoricu Kon, koja mu je predavala srpski jezik i književnost, u svojim memoarima *Revolucija koja teče* (Tempo, 1971: 20–22).

Među ljekarima aktivnim u Zetskoj banovini 1931, u *Šematizmu* pominje se dr Izidor Georgenberger u Herceg Novom (*Almanah – šematizam Zetske banovine*, 1931: 498). Georgenberger je tokom svoje karijere služio na više mjesta širom Jugoslavije. To je bio slučaj i kod nekih drugih ljudi jevrejskog porijekla, koji su u crnogorske gradove došli privremeno i proveli ovdje nekoliko godina, prije nego što su opet premješteni ili su se sami preselili. Dodatne informacije o dr Georgenbergeru nalazimo zahvaljujući činjenici da je kasnije službovao u Banjaluci. Iz članka Bojana Stojnića *Banjalučki ljekari u Kraljevini Jugoslaviji (1929–1941): Ljekari aktivni na oslobođenoj teritoriji* iz 2017, koji sumarizira neke rezultate istraživanja djelovanja ljekara u ovom gradu i njegovoj okolini u prvoj polovini 20. vijeka (Stojnić i Stošić, 2011) saznajemo da je Georgenberger završio Medicinski fakultet 1911. (članak nažalost ne navodi ni mjesta ni godine rođenja i smrti ove ličnosti). „Vojnu službu je počeo kao kontraktualni vojni ljekar prve klase: upravnik Privremene vojne bolnice u Podgorici (1920–21), trupni ljekar Podgoričkog garnizona (1921–22) i trupni ljekar Sarajevskog garnizona (od januara 1922). Godine 1922. preveden je u aktivnu službu u činu sanitetskog kapetana I klase. Radio je kao ljekar Škole za rezervne pješadijske i artiljerijske oficire, kao upravnik Privremene vojne bolnice u Travniku od 24. februara 1925, kao upravnik Stalne vojne bolnice Boke kotorske i referent saniteta Komande Boke kotorske u Herceg Novom i kao upravnik Potiske stalne vojne bolnice. Godine 1935. postavljen je za vršioca dužnosti referenta saniteta Štaba Vrbaske divizijske oblasti u Banjaluci u činu sanitetskog potpukovnika. U činu sanitetskog pukovnika odlikovan je 1939. Ordenom jugoslovenske krune trećeg reda“ (Stojnić, 2017). S obzirom na činjenicu da se članak primarno fokusira na sudbine ljekara koji su tokom Drugog svjetskog rata bili aktivni u Narodnooslobodilačkom pokretu, Georgenberger je vjerovatno stupio u redove jugoslovenskih partizana. Iz navedenih informacija, izvjesno je da ga rat nije zatekao u Crnoj Gori već nakon nekoliko godina službe u Bosni.

Evidentno je da je dio Jevreja koji se pominju u statistici ili čak po imenu u *Šematizmu* za 1931. godinu pripadao jednom mobilnom sloju sta-

novništva vezanom za državnu administraciju. Neki od njih, poput dr Marije Kon i dr Izidora Georgenbergera, nisu više živjeli i radili u Crnoj Gori deset godina kasnije, na početku Drugog svjetskog rata i okupacije. Znamo i za neke druge ljude jevrejskog porijekla koji su u Crnoj Gori u međuratnom periodu proveli jedno određeno vrijeme ali se nisu zadržali sve do 1941, poput porodice Tibora Sekelja (Székely), rođenog u Spišskoj Soboti u Slovačkoj (tada sjevernoj Ugarskoj) 1912, koji je pohađao gimnazije u Kikindi i Nikšiću (*Židovski biografski leksikon*, Sekelj, Tibor). Budući svjetski putnik, pisac, poliglota i esperantista u Nikšić je došao zajedno s roditeljima 1926. (njegov otac je radio kao veterinar). Tokom nekoliko godina koje je tamo proveo, proputovao je Crnu Goru uzduž i poprijeko, da bi se kasnije preselio u Zagreb gdje je studirao prava (Drugi svjetski rat je proveo u Južnoj Americi odakle se u Jugoslaviju vratio tek sredinom 50-ih godina. Umro je u Subotici 1988. godine). Maturant Sekelj je u Nikšiću 1928. dao ključan podsticaj da se u tom gradu osnuje prva izviđačka jedinica u Crnoj Gori. Zbog njegovog doprinosa razvoju crnogorskog skautizma, jedna izviđačka četa u Nikšiću danas nosi ime „Tibor“. 2020. godine pokrenuta je inicijativa da se ulica koja u tom gradu vodi prema gimnaziji nazove njegovim imenom (Mandić, 2020).

Iako ne posjedujemo statističke podatke niti druge zvanične informacije o Jevrejima koji su živjeli u Crnoj Gori neposredno prije napada na Jugoslaviju u aprilu 1941, jednog od njih pominje jedan od jevrejskih izbjeglica iz bombardovanog Beograda koji su potražili utočište u Boki Kotorskoj. U dnevniku Samuila Alkalaja, pisanog za vrijeme Drugog svjetskog rata, koji je objavljen u ključnoj zbirci svjedočanstava o sudbinama jugoslovenskih Jevreja *Mi smo preživeli... Jevreji o holokaustu*, pominje se po prezimenu ljekar iz Herceg Novog koji je imao rođake u Beogradu: „21/7/41. Sve vreme pristižu izbeglice i pričaju da Jevreji u Beogradu moraju na prinudni rad. Saznadoh da je obešen moj kuzen Alfred Hason mlađi, čiji je brat lekar u Herceg Novom. Preklinjao sam ljude da mu ne kažu ništa“ (Alkalaj, 2007: 239–40). U tekstu Arona Albaharija, Save (Saula) Šaronjića i Slavoljuba Šaronjića, posvećenom istoriji Jevreja grada Kruševca u Srbiji, nalazimo biografske podatke o Isaku Hasonu. Možemo ga sa sigurnošću poistovjetiti sa ljekarom kojeg pominje Samuilo Alkalaj u svome dnevniku: „Isak Hason je rođen 5. februara 1904. godine u Beogradu, a umro je 22. februara 1983. godine u Kraljevu. Bio je sin beogradskog trgovca „lionskom“ svilom na Dorćolu, baš kod Kalemegdana. Samo što je stasao kao dečak došla je Austrougarska okupacija i familija se sklonila u Solun. U Solunu 1918. godine završava osnovnu školu. 1927. godine polaže ispit zrelosti u Beogradu, da bi posle otišao u Beč na studije. Diplommu medicine stekao je u Bolonji 1933. godine. Službovao je u Debru, Skoplju, Banja Luci, Herceg Novom, Kruševcu i Kraljevu. U Herceg Novom

upoznaje učiteljicu Radmilu Ćirić, koja je bila rodom iz Užica i sa njom se kasnije ženi. 1941. godine Isaka Hasona zarobljavaju Italijani i interniraju u logor u Rijeci („Dijaz“). Iz logora ga Nemci odvođe u Nirberg pa u Folkenau i Hamelburk. Preživljava rat, nastanjuje se u Beogradu i od 14 članova porodice nikog svog živog ne zatiče. U Kruševac dolazi 1954. godine, gde radi kao doktor – otorinolaringolog. Odličan poznavalac šaha, miran i skroman, posle svađe sa doktorom Matićem, napušta Kruševac 1960. godine, odlazi za Kraljevo gde ga zatiče i smrt“ (Albahari & Šaronjić & Šaronjić, 2019: 21).

U redovima Narodnooslobodilačkog pokreta iz Crne Gore, nalazimo jednu jedinu učesnicu jevrejskog porijekla koja je na početku rata živjela u Crnoj Gori: Jolandu Levinger, profesoricu gimnazije u Bijelom Polju. Levinger je rođena u Vojvodini, u to vrijeme još u okviru Austro-Ugarske (zato pretpostavljamo da je prvobitna transkripcija njenog imena vjerovatno bila *Löwinger*). Za sada nemamo tačan podatak od kada je radila u bijelopoljskoj gimnaziji. Spadala je među Jevreje koji su se u Crnu Goru doselili zbog karijere iz drugih krajeva jugoslovenske države. Osnovne podatke o njoj donosi Jaša Romano: „Levinger Mikše Jolana-Mira, profesor gimnazije iz Bijelog Polja (Crna Gora). Rođena 1913. u Pločicama (Vojvodina).⁴ U NOV od početka ustanka u Crnoj Gori, a 1942. je primljena u članstvo KPJ. Na početku ustanka bila je bolničarka u Bijelopavlijskom partizanskom odredu i u 3. sandžačkoj brigadi. U toku četvrte i pete neprijateljske ofanzive bila je član Politodjela Centralne bolnice VŠ-a. U petoj ofanzivi ranjena na Sutjesci. Kasnije je upućena kao pozadinski politički radnik u Srem, gde je izabrana za člana Sreskog komiteta KPJ Šid. Nosilac partizanske spomenice 1941“ (Romano, 1980: 433). Romano navodi da je Levinger bila jedina pripadnica NOB-a i istovremeno jedini nosilac Spomenice 1941. jevrejskog porijekla iz Crne Gore. U cijeloj Jugoslaviji, u redovima Narodnooslobodilačkog pokreta, odnosno kasnije Narodnooslobodilačke vojske, ukupno je bilo 1322 Jevreja (od kojih je 918 poginulo), 150 nosilaca Spomenice i 10 narodnih heroja.

Podatke o nekim osobama jevrejskog porijekla koje su živjele u Crnoj Gori prije Drugog svjetskog rata nalazimo u izvorima koji svjedoče prije svega o njihovim kasnijim ratnim sudbinama. Jedan od rijetkih primjera kada su u crnogorskoj štampi tokom rata pominjani konkretni pojedinci jevrejskog porijekla, ne računajući antisemitsku propagandu u kojoj dominira demonizacija lika i djela komunističkog revolucionara Moše Pijade (Batrićević, 2021), pronašao je istoričar Boban Batrićević u lokalnom listu *Pljevaljski vesnik* iz 28. septembra 1942. U novinskoj vijesti naslovljenoj „Sahrana Vide Alkalaj“ saznajemo da „prošle srede“ (23. septembra) „nije jutro živa dočekala Vida

⁴ Pločica (mađarski Kevepallós, njemački Ploschitz).

Alkalaj profesor ovdašnje gimnazije. Brza i teška boljka je gotovo iznenada otrgla sa ovoga sveta tu divnu devojkicu, čiji je prvi javni korak bio posvećen Pljevljima i njegovoj prosveti“ (*Sahrana Vide Alkalaj*, 1942: 2). Iz članka Dragog Delibašića i Mirka Nenadića „Sudbine nekoliko Jevreja u Pljevljima u II svjetskom ratu“, koji je izašao u *Pljevaljskim novinama* 1. marta 1998, preštampanom u časopisu *Almanah Jevrejske zajednice Crne Gore* iz 2019, saznajemo da je „Vida Alkalaj došla (...) u Pljevlja pred II svjetski rat kao diplomirani profesor francuskog jezika, koji se u pljevaljskoj Gimnaziji predavao od I do VIII razreda. Tako je gospođica Alkalaj francuski predavala svim razredima. Kao profesor, veoma prijatne spoljašnosti i vrlo ljupka i neposredna osoba, osvojila je naklonost ne samo učenika i kolega profesora nego i drugih ljudi sa kojima se izvan Gimnazije družila. Profesorica Alkalaj je stanovala kod jedne ugledne pljevaljske porodice Popović, čija se kuća nalazila na Varošu. Pljevaljski momci su često, izvečeri, ispod prozora simpatične profesorice, uz pratnju gitare, tiho pjevušili. Bile su to serenade, koje su verovatno godile gospođici Alkalaj. U to vreme živelo se srećno i zadovoljno“ (Delibašić & Nenadić, 1998/2019: 30). Nakon italijanske okupacije, profesorica Alkalaj je izgubila posao zato što je u gimnaziji uveden italijanski jezik umjesto francuskog. Iako je mogla računati na solidarnost Pljevljaka, njena situacija je bila daleko od ružičaste. Jednoga jutra u septembru 1942. nađena je mrtva u svom krevetu: ili je izvršila samoubistvo ili je možda uprkos mladim godinama umrla od iscrpljenja i stresa. „Smrt drage profesorice Vide Alkalaj sa tugom je primljena u Pljevljima. Do večne kuće ispratili su je njeni đaci, kolege profesori, prijatelji, svi oni koji su je voleli, poštovali i cenili. U pratnji su bili i oni koji su joj nekada, izvečeri, ispod prozora, uz gitaru pjevušili. Pljevaljski momci sad su jecali. Na Varoškom groblju, sa desne strane, u samom dnu do ograde, i danas počivaju zemni ostaci Vide Alkalaj, sa skromnim nadgrobim obeležjem i Davidovom zvezdom“ (Delibašić & Nenadić, 1998/2019: 30–31).

Iz članka Dragog Delibašića i Mirka Nenadića saznajemo za još jednu osobu jevrejskog porijekla koja je u Pljevljima živjela već prije Drugog svjetskog rata. Radilo se o Sidi Đorđević, koja je u grad došla prije okupacije kao supruga kapetana Đorđevića, komandira čete za veze u 48. pješačkom puku stacioniranom u Pljevljima. Njeno jevrejsko djevojačko ime nije poznato. „Stanovali su u kući Begovića kod zgrade Vojnog okruga (Krstata kasarna). Nisu imali dece. Posle kapitulacije Jugoslavije Đorđević je odveden u internaciju u Nemačku. (...) Supruga Sida je još neko vreme ostala u Pljevljima. Niko je nije uznemiravao zbog jevrejskog porekla. Teško je sama živjela pa je jednoga dana otišla za Srbiju, kod rodbine svoga muža. Uspjela je da u krugu rodbine svoga muža preživi rat“ (Delibašić & Nenadić, 1998/2019: 31).

Pored pismenih izvora, neke podatke o Jevrejima u Crnoj Gori uoči Drugog svjetskog rata upotpunjuju i klasični materijalni dokazi – grobovi. Na gradskom groblju Savina (konfesionalno mješovitom) u Herceg Novom ima nekoliko grobova u kojima su sahranjeni lokalni Jevreji. Jedan od njih, malo izdvojen od ostalih i ograđen danas već zarđalom metalnom ogradom, ističe se po Davidovoj zvijezdi na mermernoj ploči ispod koje nalazimo sljedeći grobni natpis: „Ljubljenoj Gizeli Purec Rost, 24. XI. 1872 – 14. I. 1941, ožalošćena porodica.“⁵ Prema Gordanu Stojoviću, bivšem ambasadoru Crne Gore u Južnoj Americi i poznavacu bokeške prošlosti koji nas je upozorio na postojanje ovog groba, po lokalnom predanju radi se o grobu jedne „stare“ hercegnovske porodice čiji potomci danas žive u Izraelu. Među žrtvama holokausta iz redova dubrovačke vjerske opštine koje navodi Bernard Stulli nalazi se Samuel Puretz, čovjek istog prezimena ali druge transkripcije (Stulli, 1989: 90).

Pored onih koji su se u Crnu Goru doselili tokom međuratnog perioda, bilo je i ljudi jevrejskog porijekla koji su se ovdje rodili. Jedan od njih je bio Eduard Klain, sin jevrejskog oca Josipa koji je u Crnu Goru došao iz Srbije (porijeklom mađarskog Jevrejina iz Segedina) i majke Milke rođene Vidović, rođene u Kotoru u katoličkoj porodici (*Židovski biografski leksikon*, Klain, Eduard). Eduard Klain, kasnije poznati zagrebački psihoanalitičar, nekoliko dana nakon italijanske okupacije 1941. proslavio je svoj šesti rođendan. Njegove uspomene predstavljaju rijetko i duhovito svjedočanstvo o prvim godinama života jednog „polujevreja“ u Crnoj Gori: „...rodio sam se u Herceg Novom u Boki Kotorskoj 2. 5. 1935. godine kao nedonošče s osam mjeseci. Pričali su mi da su i oko mene stavljali boce s toplom vodom i zagrijane cigle. Uspio sam preživjeti. Prvih nekoliko godina života do rata 1941. godine mogu reći da smo lijepo živjeli. Otac je bio vojni liječnik, specijalist oftalmolog u obližnjoj vojnoj bolnici u Meljinama. Vojni doktori živjeli su u lijepoj vili Rivijeri iznad mora u zelenilu. Bila je dozvoljena i privatna praksa. Sjećam se da sam kao mali dječak pomogao ocu držeći mu bočice s kapaljkama dok je on kapao pacijentima u oči. On je prethodno bio vojni stipendist u staroj Jugoslaviji i kao takav je dobio specijalizaciju iz oftalmologije u Zemunu i nakon završetka je bio prekomandiran u Meljine“ (Klain 2018: 226–7).

Za Jevreje koji su živjeli u drugim krajevima Jugoslavije, na teritoriji današnje Crne Gore postojala je vjerovatno jedina „jevrejska adresa“ koju su mnogi od njih poznavali lično ili posredno: odmaralište Karmel u Prčanju u Boki Kotorskoj, na samoj obali, koje je stavljeno u funkciju 1929. godine (*Jevreji u Kotoru*, 2021: 51). Zgradu je 1925. kupilo i za potrebe ferijalne kolonije za oporavak siromašne i bolešljive djece preuredilo Jevrejsko žensko

⁵ Na ovom podatku i slici groba zahvaljujem gospodinu Gordanu Stojoviću iz Herceg Novog.

društvo iz Beograda uz pomoć tamošnje jevrejske zajednice. Jevrejsko žensko društvo osnovano je 1874, predstavljalo je jedno od najstarijih udruženja žena u granicama Kraljevine Srbije i jednu od najaktivnijih jevrejskih organizacija u Beogradu, odnosno jugoslovenskoj državi (Popović, 1997: 48–9). Karmel je bila jedina ferijalna kolonija na obali Jadranskog mora koja je pripadala beogradskoj jevrejskoj opštini, nekoliko drugih ljetnjih odmarališta za djecu na teritoriji današnje Hrvatske bilo je u vlasništvu jevrejske opštine Zagreb (Ivanković, 2009: 89, 233). Jevrejsko žensko društvo je u organizaciji ljetovanja djece u Boki Kotorskoj sarađivalo sa drugim jevrejskim organizacijama iz „južnih“, pretežno sefardskih opština jugoslovenske države poput Sarajeva i Skoplja. U Prčanju su tako ljetovali potomci jevrejskih porodica iz Srbije, Bosne i Hercegovine i Makedonije. U julu i avgustu, u vili je stanovalo 120–130 djece od 6 do 12 godina starosti. U avliji vile Karmel izgrađen je bazen u kojem su djeca malog uzrasta učila da plivaju, dok su se stariji i iskusniji kupali u moru (*Jewish Heritage Project*, 2019: 9). U sarajevskom listu *Jevrejski Glas* iz početka jula 1929. nalazimo sljedeću vijest o odlasku djece iz Beograda i Sarajeva u Karmel: „Juče u veče, užičkim vozom, stiglo je iz Beograda u Sarajevo, 30 djece – štićenika beogradskog „Jevrejskog Ženskog Društva“, da produže, 2 sata kasnije, za Prčanj, Boku Kotorsku, gdje se nalazi društveno oporavilište „Karmel“. Djecu su pratile 2 gospođe iz Uprave, koje će mjesec dana – toliko je vrijeme oporavka ove grupe – tamo da dežuriraju i vode nadzor. Beogradske goste srdačno su dočekale članice odbora „La Humanida“ i „Aškenaskog Gospojinskog Društva“. Beogradskoj djeci se pridružilo 30 sarajevske djece i to 15 štićenika „La Humanida“, i 15 „Aškenaskog Gospojinskog Društva“. Sa našom djecom odputovala je i jedna nadzirateljica i jedan šohet“ (*Polazak djece „ferijalne kolonije“ na more*, 1929). Dakle, djeci i drugom osoblju pridružio se i košer mesar. Možemo pretpostaviti da je tokom ljetnjih mjeseci Vila Karmel predstavljala u regionalnom kontekstu jednu rijetku oazu autentičnog jevrejskog života. Za sada ne znamo da li je bilo nekih posebnih kontakata i veza između uprave i gostiju prčanjske ferijalne kolonije i Dubrovačke jevrejske opštine, odnosno domicilnih Jevreja iz Boke Kotorske, Crnogorskog primorja i kontinentalnih djelova Crne Gore.

Nemamo na raspolaganju mnogo podataka o sudbini domaćih Jevreja u Crnoj Gori tokom italijanske i njemačke okupacije. Neki od Jevreja koji su živjeli u Crnoj Gori prije izbijanja Drugog svjetskog rata već nekoliko godina, poput hercegnovskog ljekara Josifa Klaina, koji je smatran za vojno lice stranog porijekla, morali su odlukom okupacionih vlasti napustiti ovo područje (Klain, 2018: 228) slično kao i jevrejske izbjeglice iz drugih krajeva Jugoslavije koje su stigle na početku italijanske okupacije (192 jevrejskih izbjeglica pretežno iz Srbije pohapšeno je u julu 1941. u Boki Kotorskoj i na Crnogor-

skom primorju i internirano u logore u Albaniji). Jedan od onih kojima je tokom italijanske okupacije bilo dozvoljeno ostati bio je Erminijo Mandel, potomak Jevreja iz Češke koji su se u Kotoru nastanili u 19. vijeku. Kao što smo već vidjeli, članovi porodice Mandel bili su suosnivači kotorskog jevrejskog groblja u Škaljarama gdje su neki od njih i sahranjeni. Marija Kušević i Bogdan Novaković, autori istraživanja arhivske građe o Jevrejima Kotora, objavljenog 2021, citiraju lično svjedočanstvo iz 70-ih godina 20. vijeka, primarno vezano za održavanje jevrejskog groblja u međuratnom periodu, za koje je Erminijo Mandel bio zadužen: „Iz dopisa Savezu jevrejskih opština Jugoslavije, kojeg je poslao Tolentino Emilije 30. januara 1974. godine iz Dubrovnika, saznaje se da je opština Dubrovačka slala 150 dinara mjesečno Erminiju Mandelu za čišćenje jevrejskog groblja u Škaljarima, kao i bojenje ondašnjih drvenih vrata. U arhivskim nalazima pronalazimo brojne umjetničke fotografije potpisane od strane Erminija Mandela, koje svojom kompozicijom i kvalitetom izrade govore mnogo o umjetničkom duhu Mandela i izuzetnosti u njegovom fotografskom opusu. Erminijo Mandel, prešao je na rimokatoličku vjeru, smatrajući da će se tako spasiti od fašizma, pa stoga i nije sahranjen na jevrejskom groblju. Preminuo je 1942. godine“ (*Jevreji u Kotoru*, 2021: 41). Ni njegova konverzija prema katoličanstvu, ni statut „domaćeg Jevreja“, pripadnika rijetke jevrejske porodice koja se mogla pohvaliti da je u Kotoru živjela nekoliko generacija za redom, ne bi mogli da spase njegov život ukoliko je Erminijo Mandel doživio njemačku okupaciju na jesen 1943. Nacisti, sa svojom izrazito rasnom, pseudobiološkom koncepcijom jevrejskog identiteta, nisu mnogo marili za vjerske konverzije. Dolazak njemačke armije u Crnu Goru signalizirao je proširenje genocidne politike „konačnog rješenja“ navodnog „jevrejskog pitanja“ na ovo okupirano područje (uporedi Batrićević, 2021a). Jevreji koji su pali u ruke nacista i njihovih domaćih saradnika u Crnoj Gori postali su u periodu 1943–44. žrtve holokausta.

Zaključak

Prema statistici Memorijalnog muzeja holokausta u Vašingtonu, u Crnoj Gori je 1937. živjelo 30 Jevreja, dok ih je 28 poginulo u holokaustu tokom njemačke okupacije (*Jewish Losses during the Holocaust*). Ovi podaci očito se oslanjaju na nama već poznate zaključke Jaše Romana. Među žrtvama holokausta u Crnoj Gori bili su domaći Jevreji koji su ovdje bili nastanjeni prije napada na Jugoslaviju 1941. kao i znatno brojnije izbjeglice iz drugih krajeva zemlje. Iako su prema gore navedenoj statistici živote sačuvala samo dva crnogorska Jevreja, naša dosadašnja istraživanja su pokazala da je taj broj bio svakako nešto veći. Neke podatke o preživjelima iz Boke Kotorske, koji

su ovdje živjeli već u međuratnom razdoblju, otkrili su autori istraživanja o Jevrejima u toj oblasti, objavljenog 2021: „Iz dopisa upućenog Gradskom narodnom odboru u Kotoru, dana 26. X 1945. saznajemo o dvjema jevrejskim porodicama, Samuel⁶ i Laufer, koje su živjele u Kotoru do Drugog svjetskog rata, a od njih šestoro niko se poslije rata nije vratio u Kotor. Purek Samuel sa ženom Joženkom i sinom Marinom, iz Kotora je odveden za vrijeme Drugog svjetskog rata u logor u Njemačkoj, gdje je i ubijen. Samuelovi sinovi se poslije rata vraćaju u Zagreb, gdje nastavljaju živjeti, a kćer Ela, udovica Steva Jurkovića, ostaje da živi na Cetinju. Dr Laufera su iz Kotora Italijani odveli u logor na Prevlaci. Nakon kapitulacije Italije, pušten je pa potom ubrzo ponovo interniran od strane Njemaca i odveden u logor u Njemačku. Poslije rata, dr Laufer se vratio i nastavio da živi u Zagrebu“ (*Jevreji u Kotoru*, 2021: 52). Pored toga, znamo i za neke druge crnogorske Jevreje koji su preživjeli Drugi svjetski rat kao što su bili hercegnovski ljekari Josif Klain i Isak Hason, profesorica gimnazije i učesnica NOB-a iz Bijelog Polja, Jolanda Levinger, i Sida Đorđević, supruga oficira jugoslovenske kraljevske vojske iz Pljevalja. Međutim, većina Jevreja koji su preživjeli Drugi svjetski rat i holokaust nije u Crnoj Gori imala duboke korijene i poslije rata se nastanila u drugim krajevima Jugoslavije.

Da rezimiramo, u Crnoj Gori u okviru međuratne jugoslovenske države nalazimo nekoliko porodica jevrejskih starosjedilaca koji su ovdje bili nastanjeni već prije 1918, posebno u Boki Kotorskoj, gdje su neke jevrejske porodice živjele već od sredine 19. vijeka, kao i teritorijalno disperziranu grupu osoba jevrejskog porijekla koje su se u tom periodu doselile iz drugih krajeva, uglavnom iz profesionalnih razloga. Jevreji koji su se nastanjivali na teritoriji Crne Gore u međuratnom razdoblju dolazili su iz drugih krajeva Jugoslavije i nerijetko su se prije ili kasnije ponovo preseljavali na druga mjesta. Umjesto floskula o „ahasverskoj sudbini“ i „vječitim lutanjima“ Jevreja, moramo prije svega istaći da se radilo o jednoj mobilnoj i prilično dobro obrazovanoj grupi stanovništva čija je profesionalna sudbina bila uglavnom vezana za jugoslovensku državu, njene potrebe i mogućnosti. U izvorima koje smo uspjeli pronaći ne nalazimo podatke o Jevrejima koji su se bavili trgovinom, koji su u mnogim sredinama sa brojnijom jevrejskom populacijom bili dominantni. U Crnoj Gori, Jevreji i Jevrejke o kojima smo uspjeli saznati nešto više radili su prije svega kao ljekari i apotekari, profesorice gimnazija, državni službenici... Sagledano u širem kontekstu, slične životne i profesionalne trajektorije nisu bile unikatne i svojstvene samo Jevrejima. U međuratnom razdoblju, na

⁶ Ovdje je greškom navedeno ime umjesto prezimena. Pomenuto prezime se u drugim izvorima navodi kao Puretž/Purec, ovdje u obliku Purek.

sličan način su se u Crnoj Gori privremeno ili trajno, sami ili s porodicama, naseljavali i pojedini profesionalci drugog porijekla, koji su se zapošljavali na pozicijama za koje u to vrijeme često nije bilo dovoljno lokalnih kadrova. U socijalnom smislu, Jevreji u međuratnoj Crnoj Gori dijelili su mnoge karakteristike sa pripadnicima ruske „bijele“ emigracije, koji su obično takođe radili na sličnim pozicijama kao stručnjaci vezani za državu, nisu imali korijene u regionu, bili su teritorijalno disperzirani i predstavljali su jedan dobro obrazovan i mobilni sloj stanovništva. U oba slučaja, u pogledu apsolutnih brojeva, govorimo naravno o neznatnom i statistički zanemarljivom broju ljudi. Ipak, s obzirom na činjenicu da se uglavnom radilo o obrazovanim osobama koje nisu živjele povučeno nego su zbog karaktera svojih profesija dolazile u kontakt sa relativno velikim brojem ljudi (ljekari, profesorice...), mnogi od njih su bili u lokalnim sredinama, koje su obogaćivali novim idejama i iskustvima, poznati i zapaženi. Njihovu stvarnu ulogu i uticaj u crnogorskom društvu zato ne možemo razmatrati samo iz perspektive njihove malobroжности.

Izvori i literatura

Primarni izvori

- Alkalaj, S. (2007). „Dnevnik pisan za vreme II. svetskog rata“, in: Aleksandar Gaon (ur.) *Mi smo preživeli... 4. Jevreji o holokaustu*. Beograd: Jevrejski istorijski muzej, Savez jevrejskih opština Srbije, str. 235–251.
- *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. godine* (1932). Sarajevo: Državna štamparija.
- *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, knjiga II, Prisutno stanovništvo po veroispovesti* (1938). Beograd: Državna štamparija.
- Delibašić, D. & Nenadić, M. (2019). „Sudbine nekoliko Jevreja u Pljevljima u II. svjetskom ratu“. *Almanah Jevrejske zajednice Crne Gore*, br. 8–9, str. 30.
- Fischer, L. (1929). „Statistika Jevrejstva Kraljevine S.H.S.“ *Jevrejski almanah za godinu 5690 (1929–1930)*, br. 5, str. 225–244.
- *Ilustrovani zvanični Almanah – šematizam Zetske banovine* (1931). Sarajevo: Kraljevska banska uprava Zetske banovine na Cetinju, Državna štamparija.
- Jovičević, M. (2015). „Crnogorci su narod kojem nije svojstveno da mrzi (razgovor s Jašom Alfandarijem)“. *Pobjeda*, nedjelja, 31. maj 2015, preštampano u: *Almanah Jevrejske zajednice Crne Gore*, br. 3, 2015, str. 18–20.

- *Jewish Losses during the Holocaust: by Country, Holocaust Encyclopedia*, United States Holocaust Memorial Museum, dostupno na: <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/jewish-losses-during-the-holocaust-by-country>
- Klain, E. (2018). „Ispovijest jednog polužidova“, u: Jasminka Domaš (prir.). *Ako tebe zaboravim. Prilog istraživanju povijesti židovskih obitelji*. Zagreb: Litteris, Židovska vjerska zajednica Bejt Israel u Hrvatskoj, str. 225–233.
- Mandić, S. (2020). „Tiborovom ulicom do Gimnazije“. *Vijesti*, 20. 12. 2020, dostupno na: <https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/496609/tiborovom-ulicom-do-gimnazije>
- „Polazak djece „ferijalne kolonije“ na more“ (1929). *Jevrejski Glas* (Sarajevo). 5. 7. 1929, dostupno na: Infobiro – Digitalni arhiv Mediacentar Sarajevo, <http://www.idoonline.info/article/845378>
- *Prethodni rezultati popisa stanovništva u Kraljevini SHS od 31. januara 1921. godine* (1920). Sarajevo: Državna štamparija.
- Stojnić, B. (2017). „Banjalučki ljekari u Kraljevini Jugoslaviji (1929–1941): Ljekari aktivni na oslobođenoj teritoriji“. *Glas Srpske*, 19. 6. 2017, dostupno na: <https://www.glassrpske.com/lat/plus/istorija/ZAPISI-IZ-ARHIVA-Banjalučki-ljekari-u-Kraljevini-Jugoslaviji-1929-1941-Ljekari-aktivni-na-oslobodjenoj-teritoriji/239297>
- Sahrana Vide Alkalaj (1942). *Pljevaljski vesnik*, br. 46, 28. septembar, str. 2.
- Vukmanović Tempo, S. (1971) *Revolucija koja teče. Memoari*. Beograd: Komunist.
- *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji* (1952). Beograd: Savez jevrejskih opština Jugoslavije.

Sekundarna literatura

- Albahari, A. & Šaronjić, S. (S.) & Šaronjić, S. (2019). *Prilog građi za istoriju Jevreja Kruševca*. Beograd: A. Albahari, dostupno na: <https://www.jevrejsketeme.in.rs/jevrejske-teme-pdf/Jevreji%20Kruševca.pdf>
- Barišić, S. (2006). „Jevreji u Beogradu“. *Religija i tolerancija*, br. 5, str. 71–83.
- Batrićević, B. (2021a). „Pronacistički antisemitizam u kolaboracionističkoj propagandi u Crnoj Gori tokom Drugoga svjetskog rata“. *Lingua Montenegrina*, g. XIV/1, br. 27, s. 207–214.
- Batrićević, B. (2021b). *U kandžama jevrejske aždaje. Antisemitska propaganda u Crnoj Gori u Drugom svjetskom ratu*. Cetinje: Fakultet za crnogorski jezik i književnost.

- *Discovering, exhibiting and using Jewish heritage in the Danube region – REDISCOVER, Core Local Portfolio for Kotor* (2019). Interreg – Danube Transnational Programme, dostupno na: http://www.interreg-danube.eu/uploads/media/approved_project_public/0001/38/61b4d7f6e7d7a-6b4b7a5d11fa6e78a6d0991ba67.pdf
- Freidenreich, H. P. (2001). *The Jews of Yugoslavia. A Quest for a Community*. Skokie: Varda Books.
- Ivanković, M. (2009). *Jevreji u Jugoslaviji (1944–1952): kraj ili novi početak*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.
- *Jevreji u Kotoru: tragovima arhivskih nalaza u XVI–XX vijeku* (2021). Autori projekta Kušević, M. & Novaković, B. Kotor, dostupno na: <http://jevjajcg.me/knjige/JEVREJI%20U%20KOTORU.pdf>
- Lendvai, P. (1971). *Antisemitism without Jews: Communist Eastern Europe*. London: Doubleday.
- Tomasz Jacek Lis, T. J. (2021). „Emancipacija žena u Bosni i Hercegovini u vrijeme austro-ugarske uprave (1878–1918)“. *Historijski pogledi*, vol. 4, br. 5, str. 70–86.
- Mentović, M. & Ajbl, M. (2019). *Jevreji Novog Pazara i okoline*. Novi Pazar: Jevrejski istorijski muzej, Savez jevrejskih opština Srbije.
- Mojzes, P. (2011). *Balkan Genocides. Holocaust and Ethnic Cleansing in the Twentieth Century*. Lanham and Plymouth: Rowman and Littlefield.
- Popović, N. (1997). *Jevreji u Srbiji 1918–1941*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Romano, J. (1980). *Jevreji Jugoslavije 1941–1945. Žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata*. Beograd: Savez jevrejskih opština Jugoslavije.
- Stulli, B. (1989). *Židovi u Dubrovniku*. Zagreb: Jevrejska općina Zagreba, Nakladni zavod Matice Hrvatske, Kulturno društvo „Dr. Miroslav Šalom Freiburger“.
- Stojnić, B. & Stošić, V. M. (2017). *Banjalučki ljekari u Kraljevini Jugoslaviji*. Banja Luka: Udruženje arhivskih radnika, Arhiv Republike Srpske.
- Švob, M. (2004). *Židovi u Hrvatskoj – židovske zajednice*. Zagreb: K. D. „Miroslav Šalom Freiburger“, Židovska općina Zagreb (dva toma).
- *Židovski biografski leksikon*. Ivo Goldstein (ur.), dostupno na: <https://zbl.lzmk.hr/>

**THE JEWS IN MONTENEGRO
IN THE INTERWAR PERIOD (1918–1941)**

The main aim of this paper is to provide the first overview of Jewish presence in Montenegro in the interwar period (1918–1941). According to official statistics, there were 35 (1921) – 56 (1931) Jews living on the territory of present-day Montenegro, then part of royal Yugoslavia. Most Jews came during the observed period from other parts of Yugoslavia, usually for professional reasons. In the Bay of Kotor on the Adriatic coast, we also find descendants of Jewish families who settled in the area in the 19th century under the Habsburg empire. Apart from a comparative analysis of available demographic data, the article also focuses on the question of religious jurisdiction over the territorially dispersed Jews of Montenegro, who were considered as members of the Dubrovnik Jewish community. In the final section, the paper discusses the professional and life trajectories of several Jewish men and women who lived in Montenegro in the interwar period and left some traces in historical sources.

Keywords: *Jews, Montenegro, interwar period 1918–1941, demography, Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, Yugoslavia, religious and national minorities, Judaism*